

प्रवीण दवणे (१९५९) :

लेखक, कवी, गीतकार, पटकथालेखक व वक्ते म्हणून परिचित. 'दिलखुलास', 'थेंबातलं आभाळ', 'अत्तराचे दिवस', 'सावर रे', 'गाणारे क्षण', 'मनातल्या घरात', 'रे जीवना' हे ललित लेखसंग्रह. तसेच 'रंगमेघ', 'गंधखुणा', 'आर्ताचे लेणे', 'ध्यानस्थ', 'भूमीचे मार्दव' हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध. 'प्रश्नपर्व' हा वैचारिक लेखसंग्रह प्रसिद्ध. 'दिलखुलास', 'थेंबातलं आभाळ', 'सावर रे', 'लेखनाची आनंदयात्रा', 'वय वादळ विजांचं' हे विशेष गाजलेले कार्यक्रम. सर्वोत्कृष्ट वाङ्मयाच्या महाराष्ट्र राज्य पुरस्काराने पाच वेळा सन्मानित. गदिमा प्रतिष्ठान, पुणे या संस्थेचा 'चैत्रबन' पुरस्कार, मास्टर दीनानाथ मंगेशकर प्रतिष्ठानचा 'शांता शेळके सरस्वती पुरस्कार' आणि अन्य अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित.

प्रस्तुत पाठ 'प्रश्नपर्व' या वैचारिक लेखसंग्रहातील आहे. संवाद हा माणूसपणाचा धर्म आहे. संवादाबरोबरच आज आवश्यक आहे तो मने एकमेकांना सुसंवादने जोडण्याचा ध्यास! मोबाइल, इंटरनेटच्या जमान्यातील आजच्या पिढीचा प्रत्यक्ष संवाद तुटत चालल्याची खंत या पाठात व्यक्त झाली आहे. केवळ यंत्रसंवादापेक्षा प्रत्यक्ष माणूस बांधणाऱ्या हृदयसंवादाचा आग्रह धरणारा हा पाठ वर्तमान स्थितीत अंतर्मुख करणारा आहे.

न बोलताही संवाद होणारा संवेदनशील काळ मागं पडून आता खूप बोलूनही काळीज न ओलावणारा काळ आला आहे. कारण अनेक आहेत; पण मला जाणवणारं मुख्य कारण म्हणजे- 'माणूस मिथ्या सोनं सत्य' हे तत्त्वज्ञान आरपार बिंबवलं गेलं आहे. 'पैसा मिळवला की माणूस सुखी होतो', हा निष्कर्ष गरिबीतून येऊ शकतो; पण गरिबी दूर करताना दुसरेच एक आंतरिक दारिद्र्य निर्माण होऊ नये, याची दक्षता 'मार्केटिंग'च्या भरात घेतली गेली नाही. यांतून संवाद-सुसंवाद, प्रेम, माया, वात्सल्य काय मिळणार? भावनेवर का जगता येणार? असे प्रश्न विचारणारा एक वर्ग जगात निर्माण झाला. या वर्गाच्या हातात प्रसारमाध्यम होती, उद्योगधंदे होते. सूत्रधाराने बाहुल्यांना खेळवावं त्याप्रमाणे ह्या मंडळींनी गेल्या पंचवीस वर्षांत साऱ्या जगाचं एका भव्य 'मॉल'मध्ये रूपांतर केलं, जिथे पैसा बोलतो, मन मात्र मुकं राहतं.

एकदा पैशानेच जगता येतं-पैशासाठीच जगायचं असतं, हाच जगण्याचा उद्देश झाला, की मग शिक्षण पैशासाठीच होतं. सजणं, धजणं, प्रेम, कलानिर्मिती, श्रद्धा, भक्ती, मंदिरं यांचीही दुकानं होतात, मग दुकानातली भाषा खरेदी-विक्रीचीच असते. तिथे 'संवाद' नसतो. असतो तो खरेदी-विक्रीचा व्यवहार.

हीच दुकानाची लागण बाहेरून आत सरकली, बघता बघता घरंही अबोल झाली. वडील-आई यांच्या स्पर्शातून जाणवणारं वात्सल्याचं ऊबदार घर आर्थिक हव्यासाच्या बुलडोझरखाली भुईसपाट झालं न् तिथं बांधला गेला नात्याचा एक चकचकीत काचमहाल! इथे माणूस 'दिसत'

होता; पण 'जाणवत' नव्हता. ओठ हलत होते; पण साद पोहोचत नव्हती. ज्या पिढीनं उत्कट नात्यांचे दुथडी भरलेले काठ अनुभवले, ती पिढी काठावरच फेकली गेली. डोळ्यांत खिन्न अश्रू अन् काळजात क्रंदन घेऊन फक्त बघत राहिली. हे काय घडतंय? माणसं असं का वागताहेत? शिक्षणाचं असं काय होतंय? वृत्तपत्रं समाजाला कुठं नेत आहेत? कोसळत कोसळत अजून सारी पडझड कुठपर्यंत खाली जाणार आहे? याचा पोखरणारा भुंगा घेऊन सत्तर-पंचाहत्तरीची मनं कातर होत राहिली. अर्थात, त्यांना काय वाटतंय, याकडे लक्ष द्यायला दुकानरूप जगाला-पैशानंच सुख खरेदी करायला निघालेल्या घराला वेळच कुठं होता? तरुण चाकं धावत होती, म्हातारे पाय काठावर थरथरत उभेच होते-पैलतीराची नाव येईल म्हणून...

संवादाचं 'मूल्य' तुडवणाऱ्या या काळात, संवेदनांचे निरोप समारंभ साजरे होऊ लागले. घर, शाळा, मंदिरं ही समाजाची आशास्थानं होती; पण या काळात घर म्हणजे चार घटकांचा निवारा, पुन्हा पोटार्थी आकाशात उडून उडून थकून भागल्यावर टेकायला एक लॉज, एवढंच काय ते घर उरलं. वडील सहा-आठ महिने दौऱ्यावर. घरात आले, की सारखे फोनवर. आई कामावर. घरी आली, की सिरियल बघण्यात मग्न! मुलं पळताहेत-या क्लासमधून त्या क्लासमध्ये प्रश्नपत्रिकांचे गठ्ठे सोडवत. संवाद कुठला, 'फी भरायला पैसे हवेत', 'हॉटेलमध्ये जाऊया', 'पुष्कळ दिवसांत चायनीज खाल्लेलं नाही', 'गंधड्या, इतके पैसे ओतलेत तरीही एटीनाईनच पर्सेंट?', 'न्यूयॉर्कची सीडी आणायचीए' हे किंवा या चेहऱ्याची वाक्यं! ह्याला संवाद

म्हणता येत नाही, 'आत्म्याची साद असते, तोच संवाद! ती नसेल तर तो गोंगाटच!'

कृत्रिम पाऊस पाडण्याचा आटापिटा करावा, तशा प्रकारे काहीशी अगतिक झालेली माणसं कुठं ई-मेल, कुठं चॅटिंग, कुठं एसएमएस, कुठं फोनवरून बिनचेहऱ्याने बडबडत राहतात. बोटांनी बटणांचा खेळ म्हणजे संवाद नव्हे! त्याची सोबत होत नाही! साथ लाभत नाही! एक भरून उरलेलं एकाकीपण! रात्रीचा घट्ट दगड पहाटेपर्यंत न्यायचा बस्स... सकाळ झाली, की पाय पाठीला लावून पोटासाठी पळपळ पळायचं. कुठं पळतोय भान नाही. सतत चिंता... उद्ध्या-उद्ध्या-उद्ध्याची! आज गेला खड्ड्यात. उद्ध्या येत नाही. खड्डा खोल होत जातो. ही 'आज'ची भीषण स्थिती आहे. संगणकाच्या बोटांनी आय. टी. ची कळ ऐटीत फिरवत भारताची अमेरिका करणारे आपणच. अन् पुन्हा अमेरिकेवर टीका करणारे आपणच. लौकिक प्रगती करणाऱ्या विज्ञानाचं कोडकौतुक करताना अलौकिक, चिरंतन आनंद देणाऱ्या या मातीच्या वारशाचं तेज लोपून कुठलं सुख मिळणार? मिळणार नाहीच, हेच त्रिवार सत्य आहे. मग 'खरं सुख' ते कोणतं हेही कळण्यापासून आपण इतके दूर जाऊ, की 'विनाश हाच विकास' हा नव्या जगाचा मंत्र होईल. आता निव्वळ यंत्रसंवाद करून चालणार नाही, गरज आहे ती चिंतनाची. कुठं भरकटत निघालो आहोत हे कळण्यासाठी धावताना अंमळ थांबण्याची गरज आहे. जाणण्याची गरज आहे, आपल्याला संवादशून्य एकाकीपण नको आहे हे खरे आहे; पण आपणही कुणाला तरी संवाद न करता एकाकी पाडलं आहे, यामुळे अस्वस्थ होण्याची गरज आहे.

संवाद नको होतो तोही स्वार्थासाठी आणि आता तो हवा आहे, तोही स्वार्थासाठीच. ही लबाडी कायम ठेवली, तर पुन्हा आणखी एक 'संवाद हवाय' ह्या स्वार्थाचा मॉल उभा राहील इतकंच.

संवादाची इतकी गरज माणसाला का आहे, याचा शोध ह्या निमित्तानं घ्यायला हवा. 'मन' हे प्रत्येक प्राण्याला आहेच; पण मनात सुखदुःखाची कंपनं निर्माण होऊन, त्यातून नवनिर्मिती करण्याचं अनोखं दान फक्त मनुष्य प्राण्यालाच आहे. म्हणूनच मेंदूतून प्रकटणाऱ्या अनेक नैसर्गिक प्रेरणांपैकी एक नवनिर्मितीची प्रेरणा; जी विचार करायला लावते, भूतकाळाशी धागा जोडते,

भविष्याचं स्वप्न रंगवते, निजलेली ऊर्जा जागवून वर्तमान सुसह्य होण्यासाठी नवनव्या प्रयोगात गुंतते.

माणूसपणाचं पोषण होण्यासाठी हवाय संवाद! संवाद हा माणूसपणाचा पायाभूत धर्म आहे. आज ह्या धर्मावर धर्मसंकट आल्यानं, माणसं माणसासारखी वागत नाहीत, असं दिसतं. त्यांना अधिक अधिक हव्यासाचा, कुठे थांबायचं हे न कळण्याचा एकाकी पथच जीवनपथ वाटत आहे.

नव्या जगाची जीवनशैली माणूसपणाशी जवळीक साधत नाही. ती त्याच्या नैसर्गिक विकासाच्या आड पदोपदी येत असल्याने, पुढचे प्रश्न मनाच्या संबंधीच अधिक असणार आहेत आणि ते धनाने सोडवता येणार नाहीत. पुढे तर हे सोडवणारे तरी वेगळे उरतील का, ही सुद्धा शंका येते. इतकी मनोरुग्णता वाढण्याच्या आतच समंजस पालकांनी झडझडून जागं व्हायला हवं आहे. लेखक, कलावंत, नेतृत्व, माध्यमं यांनी व्यक्तिगत अहंकार अन् केवळ आर्थिक मिळकतीची व्यावसायिकता सुवर्णमध्यावर आणून 'मनजागरण' करण्याची गरज आहे. हे करण्यासाठी कुणीतरी निमंत्रण देईल याची वाट पाहण्याइतकाही वेळ आता नाही. कविश्रेष्ठ केशवसुतांच्या शब्दांतील-

उठा उठा बांधा कमरा

मारा किंवा लढत मरा

सत्त्वाचा उदयोऽस्तु करा!

हे वरील आवाहन प्रत्येकाने जाणलं पाहिजे. इमारती बांधणं, जागा, म्युझियम बांधणं पुरं झालं!

चला 'माणूस' बांधूया!

अंतरीच्या उमाळ्याने-

संवादातील जिव्हाळ्याने!

(प्रश्नपर्व)

(१) (अ) कृती करा.

(१) नवनिर्मितीच्या प्रेरणेची कार्ये		(२) बदलत्या जीवनशैलीत घराघरांतून कानांवर पडणारी वाक्ये	
(३) ‘पैशानेच जगता येते,’ हा जीवनाचा उद्देश असला, की मानवी व्यवहाराचे होणारे स्वरूप			

(आ) परिणाम लिहा.

- (१) कुटुंबांचा आर्थिक हव्यास वाढला.
- (२) माणसा-माणसांतील संवाद हरवला.
- (३) माणसं बिनचेहऱ्यानं बडबडत राहिली.
- (४) नव्या जगाची जीवनशैली नैसर्गिक विकासाच्या आड पदोपदी आली.

(इ) पाठाच्या आधारे कारणे लिहा.

- (१) सत्तरपंचाहत्तरीची मनं कातर झाली, कारण .....
- (२) यंत्रसंवाद करून चालणार नाही, कारण .....

(२) पाठात आलेल्या खालील शब्दसमूहांचा अर्थ स्पष्ट करा.

- (अ) आंतरिक दारिद्र्य
- (आ) वात्सल्याचं ऊबदार घर
- (इ) धावणारी तरुण चाकं, थरथरणारे म्हातारे पाय
- (ई) संवेदनांचे निरोप समारंभ

(३) व्याकरण

(अ) खालील वाक्प्रचारांचा अर्थ लिहून वाक्यांत उपयोग करा.

- (१) मन कातर होणे.
- (२) काळजात क्रंदन होणे.

(आ) ‘संवेदनशून्य’ शब्दांसारखे नकारार्थी भावदर्शक चार शब्द लिहा.

.....

(इ) अधोरेखित शब्दांचे विरुद्धार्थी शब्द लिहून अर्थबदल न करता वाक्ये पुन्हा लिहा.

- (१) नव्या जगाची जीवनशैली माणूसपणाशी जवळीक साधत नाही.
- (२) माणसा-माणसांत संवाद हवा.
- (३) मनुष्य हा प्रेमाच्या आधारावर जगू शकतो.

(४) स्वमत.

- (अ) 'पैसा हे साधन आहे, साध्य नव्हे', हे विधान पाठाधारे तुमच्या शब्दांत स्पष्ट करा.
(आ) 'मानवी जीवनात संवादाचे महत्त्व' याविषयी तुमचे मत स्पष्ट करा.

(५) अभिव्यक्ती.

- (अ) 'नव्या जगाची जीवनशैली माणूसपणाशी जवळीक साधत नाही', लेखकाच्या या मताशी तुम्ही सहमत आहात की असहमत, ते सकारण स्पष्ट करा.
(आ) 'इथे माणूस 'दिसत' होता, पण 'जाणवत' नव्हता. ओठ हालत होते, पण साद पोहोचत नव्हती', या विधानांचा तुम्हांला कळलेला अर्थ लिहा.
(इ) संवादाचा अभाव असलेल्या मानवी जीवनाचे भाकीत तुमच्या शब्दांत व्यक्त करा.

प्रकल्प.

लेखकाने पाठात व्यक्त केलेल्या संवादाचे बदलते स्वरूप समजून घेऊन, तुमच्या परिसरातील भिन्न-भिन्न आर्थिक, शैक्षणिक स्तरांतील किमान पाच कुटुंबांचे सर्वेक्षण करा. नोंदीसाठी मुद्दे ठरवा. त्यानुसार नोंदी करा. तुमच्या अहवालाबाबत तुमच्या मित्रांशी चर्चा करा. त्यानुसार तुमच्या प्रकल्प अहवालात सुधारणा करून तो वर्गात वाचून दाखवा.

* शब्दसंपत्ती

गटात न बसणारा शब्द शोधा.

(अ) तो, मी, पी, हा	____
(आ) खाणे, पिणे, शहाणे, जाणे	____
(इ) तापी, कृष्णा, नदी, यमुना	____
(ई) त्याला, तुला, मला, माणसाला	____
(उ) आनंदी, दुःखी, सौंदर्य, आळशी	____